

Сергій Сегеда

### **Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології**

Питання антропологічного складу та генетичних витоків давньоруської людності Східної Європи порушувалися в працях В. В. Бунака, Г. Ф. Дебеца, Т. О. Трофимової, Т. І. Алексеевої, М. С. Великанової та ін.<sup>1</sup> Усі дослідники сходилися на тому, що їй був властивий близький комплекс краніологічних характеристик, а саме: доліхомезокранія, середнє за шириною чи вузьке обличчя, гарно профільоване у горизонтальній площині, середньоширокий, помірно чи різко випнутий ніс із високим переніссям. Поряд з цим, за деякими провідними ознаками, зокрема черепним показником і шириною вилиць, окремі територіальні групи нащадків літописних середньовічних східних слов'ян усе ж істотно відрізнялися між собою.

Аналіз краніологічних матеріалів з давньоруських некрополів України дає підстави виокремити тут 4 морфологічні варіанти, носіями яких були нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів<sup>2</sup>. Два з них представлені в західних, ще два — у центральних та східних регіонах сучасної території України (рис. 1).

В Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) — ареалі літописних полян — переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профільюванням обличчя та помірним виступанням носа (табл. 1). Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохі нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя (Княжа гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. З наведеного можна зробити висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрян-

---

1 Bunak V. Nenes Material sur Ausanderung anthropologischer Typen uhter der Bevolkerung Osteuropas // Zeitschr. fur Morphol. and Anthropol. — 1932. — Bd. XXX, N. 3. — S. 441–541; Дебед Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия. — М.; Л., 1948. — Т. IV. — 390 с.; Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография. — 1946. — № 1. — С. 91–136; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — 273 с.; Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — 382 с.

2 Алексеева Т. И. Цит. работа. — С. 67.

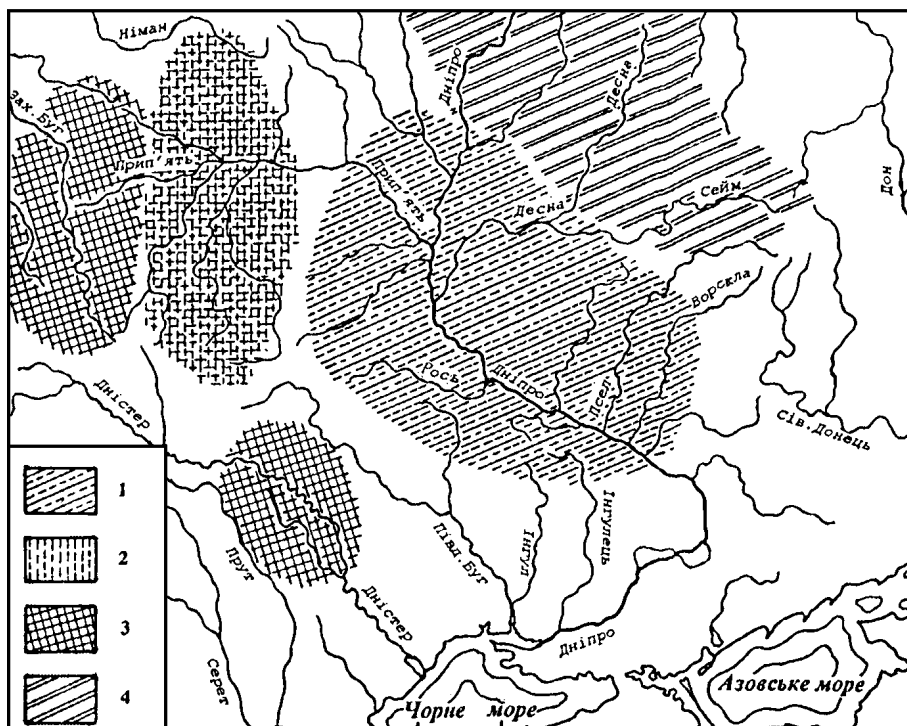


Рис. 1. Антропологічні типи давньоруського населення України (за Т. І. Алексєєвою, 1973)  
 1 — мезокефальний середньолиций; 2 — доліхокефальний широколиций; 3 — мезокефальний широколиций; 4 — доліхокефальний середньолиций

щини. На користь цієї тези свідчить також а) підвищена варіабельність багатьох важливих ознак (поздовжній і виличний діаметри, черепний і верхньолицевий показники, назомаллярний кут), виявлена в краніологічній серії з некрополів Поросся<sup>3</sup>; б) приналежність окремих груп населення даного регіону до різних антрополого-одонтологічних типів, а саме середньоевропейського, широко представленого в центральній смузі Східної Європи та в Південній Балтії; південного грацильного, розповсюдженого на Півдні Європи, та своєрідного «степоного», властивого протоболгарам та торкомовним кочівникам киеворуської доби<sup>4</sup>.

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де у другій половині I тис. н. е. мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який має певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю

3 Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. — К., 1985. — С. 60.

4 Сегеда С. Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К., 2001.

**Таблиця 1**  
Краніологічні типи давньоруського населення України (за Т. І. Алексєєвою)

	Долішок ранній		Мезодолішокранній	
	відносно широколиций	середньо-лиций	відносно широколиций	середньолиций
Черешний покажчик	73–74	71–73	75	74–76
Ширина вилиць	134–136	130–133	135	130–132
Кут виступання носа	31–32	27–30	30	27–29
Носовий покажчик	49–51	50–51	50	50–52
Племінні території	волинян	сіверян	тиверців, уличів, древлян	полян чернігівських, переславських, київських

провідних краніологічних ознак він схожий з попереднім типом, відрізняючись від нього трохи довшою формою черепної кришки та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувалися древляни, Г. Ф. Дебец, Т. О. Трофімова і Т. І. Алексєєва виділили мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені й на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганными похованнями на горизонті. Що ж стосується поховань в ямах під курганными насипами, які частіше зустрічаються в межиріччі Стиру та Горині — ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, однак відрізняється від нього більш видовженою і трохи нижчою формою черепної кришки, а також дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністрів'я — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, — характеризувалось мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак можна знайти в ареалі древлян.

Для перевірки статистичної реальності намічених вище морфологічних варіантів звернемось до результатів канонічного аналізу 84 давньоруських серій, проведеного С. Г. Єфімовою<sup>5</sup>. За значеннями 1-ї перемінної, яка відображає ступінь загальної масивності обличчя та мозкового черепа, пропорції обличчя та носової області, на території України та в суміжних регіонах чітко виокремлюються два основних територіальних комплекси: західний та східний. Перший з них локалізується в області Середнього та Верхнього Подністрів'я, басейні Прип'яті та Верхнього Подніпров'я, охоплюючи ті краніологічні серії, які характеризуються видовженим масивним черепом, відносно широким обличчям,

5 Єфімова С. Г. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 186–199.

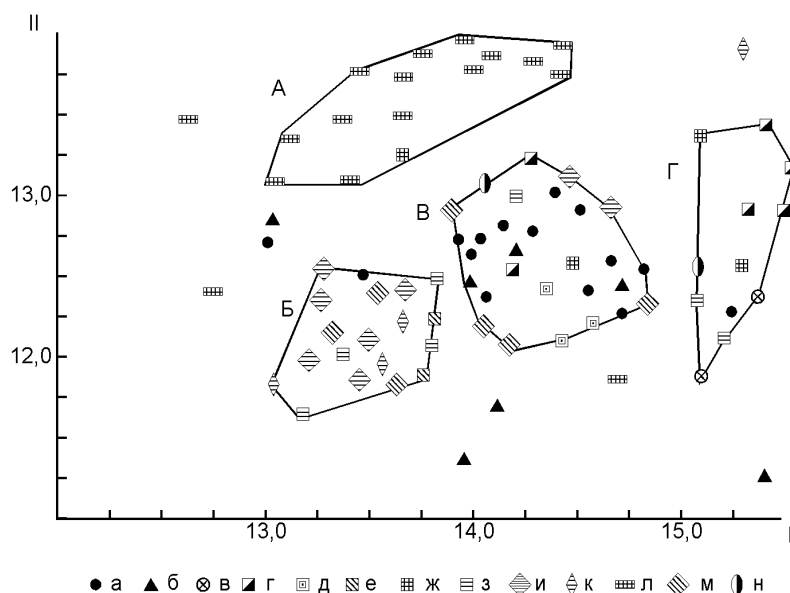


Рис. 2. Взаємостосунки антропологічних типів східних слов'ян доби Київської Русі за даними канонічного аналізу (за С. Г. Єфімовою, 1999)

*a* — поляни; *б* — сіверяни; *в* — древляни; *г* — волиняни; *д* — дреговичі; *е* — радимичі; *ж* — людність басейну р. Німан; *з* — смоленсько-полоцькі кривичі; *и* — кривичі Середньої і Верхньої Волги; *к* — північні групи кривичів; *л* — словени новгородські; *м* — в'ятичі; *н* — слов'яни Подністров'я

високими, неширокими орбітами, вузьким носом, що сильно виступає з площини лиця. Ареал другого — Середня Наддніпрянщина та Дніпровське Лівобережжя (рис. 2). Тут зосереджені мезоморфні варіанти, яким властива середня масивність доліхомезокранного черепа, відносно нешироке обличчя та помірне виступання носа. Отже, наявність специфічних рис краніологічного типу нащадків літописних племен, що мешкали на території сучасної України, підтверджується статистичними критеріями.

Чим же можна пояснити регіональні відмінності фізичного типу людності Русі-України?

Перше. Ще на початку нинішнього століття чеський вчений-славіст Любор Нідерле — яскравий представник французької антропологічної школи — дійшов висновку про те, що «праслов'яни» не були однорідними в антропологічному відношенні. «Безсумнівно, — писав він з цього приводу, — що вони не відзначались ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...»<sup>6</sup> Це пояснюється тим, що морфологічні особливості предків сучасних слов'янських народів сформувалися в північних і центральних районах Середньої Європи, де впродовж доби неоліту-

6 Нідерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 26.

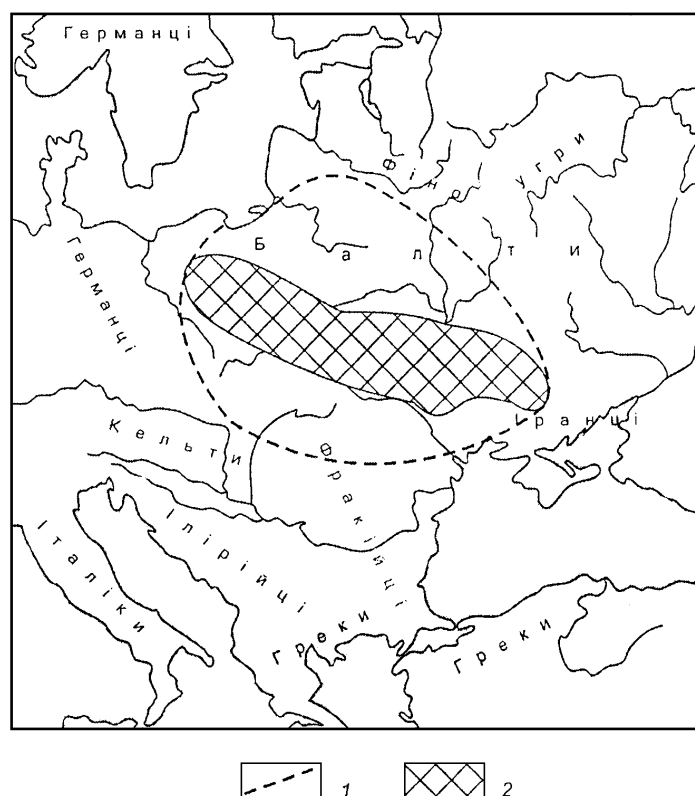
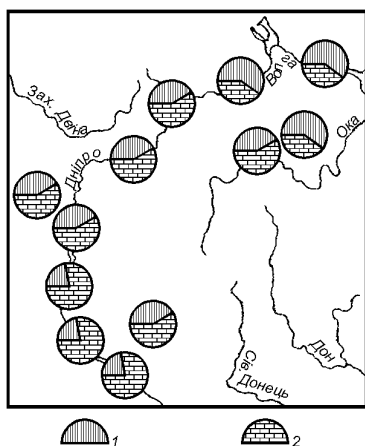


Рис. 3. Ймовірна «прабатьківщина» слов'ян (за Т. Алексеевою та В. Я. Алексеевим, 1989)  
1 — за даними антропології; 2 — за даними археології

бронзи переважали широколиці європеїдні варіанти<sup>7</sup>. На півночі зона відносної широколицьості обмежувалася верхньою та середньою течією Західної Двіни, на півдні — лівими притоками середньої течії Дунаю, на заході — верхньою та середньою течією Вісли, на сході — середньою та нижньою течією Дніпра (рис. 3), знаходячись на стику ареалів північноєвропеїдної доліхокефальної світлопигментованої та південноєвропеїдної брахікефальної темнопигментованої рас. Тут здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатися «праслов'янським». «Слов'яни вже на початку свого етнічного розвитку включали в себе різні антропологічні елементи... Як древніх довгоголових (і причому різних), так і короткоголових можна вважати справжніми слов'янами...», — зауважував Л. Нідерле<sup>8</sup>. Це, безперечно, так, хоча довготривалі контакти представників цих

7 Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Антропология о происхождении славян // Природа. — 1989. — № 1. — С. 66.

8 Нидерле Л. Цит. работа. — С. 112.



**Рис. 4. Співвідношення основних морфологічних компонентів населення Східної Європи доби Київської Русі (за Т. І. Алексеевою, 1973)**  
 1 — компонент з послабленим випинанням носа; 2 — компонент з сильним випинанням носа

людності брало участь кілька морфологічних компонентів. Одним з них був мезокранний, що відзначався відносно невеликими розмірами черешної кришки та лицьового відділу, помірним виступанням носа і деяким сплюсненням обличчя, тобто наявністю певної, хоча й загалом незначної монголоїдної домішки. «Питома вага» компоненту з ослабленим виступанням носа збільшується в напрямку на північ, схід та північний схід Східної Європи — ареалу фіномовних племен (літописних мері, муроми, мещери, чуді, весі), що став об'єктом слов'янської колонізації (рис. 4). Контактуючи з ними, в'ятичі, новгородські словени та східні (ярославські, вологодські, суздальсько-рязанські) кривичі значною мірою перебрали їхні риси<sup>10</sup>. Вплив дослав'янського субстрату відчутний і в інших регіонах слов'янського ареалу, особливо у східній частині Балкан<sup>11</sup>.

Аналіз наявних на сьогодні краніологічних даних свідчить про те, що відносна широколицисть як одна з визначальних рис слов'ян в найбільш виразній формі простежується серед північно-західних груп давньоруської людності України — нащадків літописних древлян і волинян. За цією та деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земга-

типів, які передували виникненню праслов'янської спільності, сприяли формуванню деяких спільних рис, завдяки яким слов'яни відрізнялись від германців, фінів, фракійців чи іллірійців. «В Східну Європу, — писала з цього приводу Т. І. Алексеева, — переселялись із заходу не північні і не південні європеїди, а... їхній конгломерат...»<sup>9</sup> Від себе додамо: не лише в Східну, а й Західну та Південну Європу. «Питома вага» північного та південного морфологічних компонентів в різних групах слов'ян-переселенців могла бути неоднаковою.

Друге. Розселяючись на території Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що спричинило певні зміни їхніх фізичних рис. Сказане можна проілюструвати таким прикладом. Аналізуючи внутрішньогрупові кореляції краніологічних ознак в окремих вибірках східнослов'янського масиву, Т. І. Алексеева з'ясувала, що в творенні фізичного типу давньоруської

<sup>9</sup> Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян... — С. 253.

<sup>10</sup> Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Антропология о происхождении... — 68.

<sup>11</sup> Boev P. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und Ostgainschen Inselwelt und deren bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevolkerung. — Sofia, 1972 — 269 p.

лами, ятвягами та ін. Всі ці групи відносяться до кола масивних північних європеоїдів. Північні напрямки антропологічних зв'язків нащадків древлян і волинян пояснюються не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною цього могли бути їхні безпосередні контакти. На думку В. В. Седова, частина поховальних комплексів давньоруського часу на Волині, де використовувалось каміння при зведенні насипів, була залишена дреговицько-ятвязьким населенням<sup>12</sup>. З цим погоджується й О. П. Моця, відзначивши на деяких могильниках даної території характерну для балтських чоловічих поховань східну орієнтацію померлих<sup>13</sup>. Присутність ятвягів на території Правобережного Полісся зафіксував також Б. А. Звіздецький<sup>14</sup>.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людині Північної Буковини і Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен — тиверців та уличів. Аналізуючи морфологічні вигоди слов'ян в цих регіонах, М. С. Великанова вказала на різкі відмінності між ними й їхніми безпосередніми попередниками — носіями черняхівської культури. Ці відмінності носять настільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають ймовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим»<sup>15</sup>. Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М. С. Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

В одній із краніологічних серій з території Середнього Подністров'я (василівській) простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості — ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового показників у згаданій серії, М. С. Великанова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать по суті поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак»<sup>16</sup>. Це дійсно так, хоча причини цих відхилень можуть мати різне пояснення: а) василівська серія походить з кам'яних саркофгів біля давньоруського храму, що належали знаті,

12 Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — Москва, 1979. — 159 с.

13 Моця О. П. Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (За матеріалами некрополів). — К., 1993. — С. 136.

14 Звіздецький Б. А. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 229–235. За усним повідомленням Т. О. Рудич, черепи з давньоруського м. Возв'ягель, яке знаходилося на Південному Заході сучасної Житомирської обл., характеризуються мезокрапією, широколицістю, тенденцією до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірним виступанням носа. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак має чіткі аналогії зі збірною краніологічною серією ятвягів II–V ст.

15 Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф., Великанова М. С. Брацештський могильник X–XI вв. — Кішпинець, 1984. — С. 95.

16 Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 110.

родинні зв'язки якої простягались далеко за межі Середнього Подністров'я; б) морфологічні особливості василівської серії вказують на певну антропологічну спорідненість східних і західних слов'ян карпатського регіону. Останнє здається більш переконливим: і за носовим, і за орбітним показниками василівська вибірка дуже схожа з слов'янськими серіями карпатського регіону, які походять з території сучасної Румунії (табл. 2 на с. 101). Прикметно, що й сучасні українці Карпат за своїми фізичними рисами (включаючи й відносно вузький ніс та вищі орбіти) досі мають широкі аналогії серед своїх західних сусідів: словаків, південно-західних поляків, окремих груп чехів та ін. Південними сусідами подністровських слов'ян були носії балкано-дунайської культури — осілі нащадки «болгарської» частини населення салтівської культури. Уявлення про фізичний тип цієї групи середньовічної людності Південно-Східної Європи дає краніологічна колекція з могильника Лимбарь (XII–XIV ст.), розташованого в центральній частині сучасної Молдови. За підсумками її дослідження М. С. Великанова дійшла висновку про те, що в антропологічному складі «лимбарців» доволі чітко простежується два компоненти, а саме: високорослий, суббрахікранний, широколиций, вузьконосий, з легкою монголоїдною домішкою, властивий чоловікам, та долихокранний, з більш вузьким обличчям та ширшим носом, що характеризував жінок<sup>17</sup>. Перший з них пов'язаний з протоболгарами, другий — з слов'янами, що є незаперечним свідченням шлюбних контактів між колишніми кочовиками та давньоруською людністю Придністров'я. Посилаючись на відсутність «степового» компоненту в бранештській серії, М. С. Великанова висунула припущення про однобічний напрямок цих контактів<sup>18</sup>, що, на наш погляд, маловірогідно. Повнішому висвітленню даного питання перешкоджає обмеженість краніологічних даних.

На іншій основі склався антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпряниці, де напередодні утворення Київської Русі існував могутній полянський племінний союз. Як і всім іншим східнослов'янським групам, йому були властиві специфічні пропорції лицьового скелету (відносно низьке лице з низькими орбітами і досить широким носом), за якими воно відрізнялося від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури I половини I тис. н. е. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпряниці виражені слабше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками (особливо виличним діаметром) ці групи доволі схожі. Останнє, на думку М. С. Великанової, «дозволяє припустити певну роль черняхівського елемента у формуванні антропологічного типу полян»<sup>19</sup>. Ще категоричніше з цього приводу висловила Т. І. Алексеева: «Поляни по суті є безпосередніми

---

17 Великанова М. С. Там же... — С. 121.

18 Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф., Великанова М. С. Цит. работа. — С. 94.

19 Великанова М. С. Цит. работа. — С. 107.



нащадками черняхівців»<sup>20</sup>. Однак це, безумовно, перебільшення: весь комплекс наявних на сьогодні даних свідчить про те, що фізичні риси русичів Середньої Наддніпряниці склались в процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, очевидно, були племена празько-корчацької культури. На жаль, фізичний тип останніх залишається невідомим внаслідок обряду кремації, поширеного серед слов'янських племен до запровадження християнства.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліпльавська та інші групи). Показовою щодо цього є краніологічна серія з некрополя XI–XII ст. біля с. Камінне<sup>21</sup>. на правому березі середньої течії ріки Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпряниці. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам масивного компоненту. Що ж до назомалярного та зигомаксиллярного кутів, які є мірилом ступеню сплюснення обличчя, то за цими ознаками черепи з Камінського некрополя виразно тяжіють до краніологічної серії з Верхнього Салтова<sup>22</sup>. З наведеного випливає, що морфологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського (аланського).

Порівняння черняхівських та аланських серій свідчить про певні відмінності між ними: алани були більш високолицими, мали довший ніс, ширші орбіти, сильніше розвинений надбрівний рельєф. Однак у них є й деякі спільні риси, котрі стосуються основних розмірів черепної кришки, кутів виступання обличчя й носа<sup>23</sup>, а також рівня редукції нижніх молярів та концентрації «східних» одонтологічних ознак. Наявність спільних рис фізичної будови, властива цим групам, пояснюється тим, що вони склались на основі так званого «неопонтійського» антропологічного субстрату. На думку В. В. Бунака, він протягом тривалого часу переважав в степовій зоні Східної Європи, де здавна взаємодіяли носії середньоевропейських та давньосередземноморських, тобто південноєвропеїдних варіантів<sup>24</sup>. Починаючи з I тис. до н. е., «неопонтійські» антропологічні типи були тісно пов'язаними зі скіфо-сарматським світом.

---

20 Алексеева Т. И. Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. — М., 1974. — С. 75.

21 Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каминное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4–26.

22 Алексеев В. П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропологии України. — К., 1962. — Вып. 2. — С. 48–67.

23 Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — середина I тыс. н. э.). — М., 1972. — С. 118.

З наведеного випливає, що, просуваючись територією Дніпровського Лівобережжя, слов'яни асимілювали місцеву людність, набувши домішки «неопонтійського» типу, властивого їхнім попередникам в даному регіоні. Нагадаємо, що ці давні південноєвропеїдні риси (відносно темна барва волосся та очей, інтенсивніший розвиток третинного волоссяного покриву, тобто росту волосся на грудях і розвитку бороди у чоловіків і т. і.) й досі простежуються в багатьох регіонах Лівобережної України.

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилось питання про роль кочівницького (східного) компоненту у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини в добу Київської Русі й знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях. Ще у кінці минулого століття Д. Я. Самоквасов отримав на території тодішнього Канівського повіту невелику краніологічну серію, яка характеризувалася рисами, не властивими давньоруській людності цього регіону, а саме: брахікранією, низькою висотою склепіння, великими розмірами обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа і т. п.<sup>25</sup> За цими ознаками, що вказують на наявність певної монголоїдної домішки, вона близька до черепів зі Зливкінського могильника VIII–IX ст.<sup>26</sup>, залишеного тюркомовними болгарами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі. Так, певна монголоїдна домішка (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке виступання носових кісток із площини обличчя тощо) властива трьом із восьми жіночих черепів із Миколаївського ґрунтового могильника<sup>27</sup>. Ще в більш виразній формі вона фіксується на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепах із могильника поблизу с. Хутір Половецький, звідки походить усього 26 черепів. Зокрема, чоловічим черепах з поховань № 9 (22), 3 (12), 9 (8), 9 (15) властиве нешироке, низьке, дещо сплющене обличчя, слабке виступання носа, невисоке перенісся тощо, що й вплинуло на загальну характеристику серії<sup>28</sup>. Із вісімнадцяти чоловічих черепів, отриманих під час розкопок могильника біля с. Яблунівка три (поховання № 11, 28, 31), відзначались сплющеністю обличчя<sup>29</sup>. Наявність «східної» домішки (високі частоти колінчатої складки, шестигорбикових  $M_1$  і, особливо, дистального гребеня тригоніда), за нашими даними, властива й одонтологічному

24 Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. — М., 1965. — Т. 88. — С. 184–190.

25 Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян... — С. 59.

26 Наджимов К. Н. О черепах Зливкинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — 1955. — Вып. 24. — С. 66–74.

27 Зипевич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967. — С. 141.

28 Там же. — С. 142.

29 Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Циг. работа... — С. 59.

комплексу краніологічної серії з могильника біля с. Лука. Присутність кочівницького компоненту в Пороссі в давньоруський час й спричинила деяке ослаблення європеїдного комплексу ознак, властивих сучасній людині цього регіону України.

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компоненту в давньоруських серіях фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні риси. Якщо ж вони відсутні, то «влити» її дуже важко, ба й неможливо взагалі. Так, печеніги XI ст. причорноморських степів характеризувалися майже європеїдним комплексом ознак<sup>30</sup>, і, природно, оцінка їхнього внеску в генофонд давньоруської людини пов'язана з неабиякими труднощами. Що ж до половців, то, за даними А. В. Шевченка, вони відзначалися своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого, високого, сплющеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та різкого виступання носа, притаманного південним європеїдам<sup>31</sup>. Останнє вказує на те, що поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпряниці, скоріше за все, пов'язана саме з цією групою кочових тюркомовних племен. Ще однією причиною наявності «східної» домішки в середньовічній людині Поросся може бути присутність тут ясів (аланів), полонених в 1029 р. синами Володимира Святославовича<sup>32</sup>.

Для оцінки ступеня «східних» впливів на антропологічний склад давньоруської людини Поросся звернімося до підсумків порівняльного аналізу, проведеного П. М. Покасом. Він залучив до нього дві збірні краніологічні серії: пороську, куди включив черепи з могильників біля сс. Миколаївка, Хутір-Половецький, Яблунівка та на Замковій Горі літописного Юр'єва, і кочівницьку, яка походить з курганів Харківської і Дніпропетровської обл.<sup>33</sup> Попри певну неоднорідність населення Поросся, середні значення більшості провідних ознак (черепний показник, вилицевий діаметр, горизонтальне профілювання обличчя тощо) вказують на його схожість з іншими синхронними давньоруськими групами Середньої Наддніпряниці (табл. 3). Що ж до морфологічних рис кочовиків — носіїв так званого туранського типу, то він, характеризуючись брахікранією, високим, широким обличчям, склався на зовсім іншій основі<sup>34</sup>. Наведене застерігає від перебільшення ролі кочівницького компоненту в генофонді давньоруської людини Поросся.

30 Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 191.

31 Шевченко А. В. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Сборник Музея антропологии и этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. — Л., 1980. — Т. XXXVI. — С. 161.

32 Моця О. П., Покас П. М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. — 1998. — № 2.

33 Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Циг. работа... — С. 59–60.

34 Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, Т. IV. — М.; Л., 1948. — С. 263.

Специфічними рисами фізичної подоби характеризувалось осіле середньовічне населення Нижнього Подніпров'я, яке залишило ґрунтові могильники біля сс. Каїри, Кам'янка, Велика Знам'янка (могильник Мамай-Сурка), Благівіщенка. Висловлювалась думка, що згадані пам'ятки були залишені змішаними бродницько-половецькими групами, до складу яких входили також печеніги, торки, слов'яни, алани, сармати, болгари<sup>35</sup>. Йшлося й про те, що в XII — першій половині XIII ст. в Нижньому Подніпров'ї вже переважали слов'яни — вихідці із Середньої Наддніпрянщини, які змішались із нащадками уличів, аланів, болгар, і, можливо, половців<sup>36</sup>. Відзначалось, що Кам'янський некрополь був залишений ясами чи бродниками<sup>37</sup>.

Аналіз морфологічних особливостей черепів з могильників Каїри та Мамай-Сурка показав, що їх загалом можна віднести до мезо — чи суббрахікранних варіантів, які характеризуються середніми та малими розмірами обличчя, добре або помірно профільованим у горизонтальній площині, чітко окресленим носом, що досить виразно виступає з площини лица<sup>38</sup>. Подібне поєднання ознак загалом властиве «понтійським» варіантам європейської раси.

Що ж до краніологічної серії із Кам'янського могильника, то вона відзначається брахікранією, середнім за шириною обличчям, виразною тенденцією до сплюснення обличчя в горизонтальній площині, помірним виступанням носа — комплексом ознак, який характеризується наявністю певної монголоїдної домішки<sup>39</sup>.

Отже, антропологічний склад середньовічного населення Нижнього Подніпров'я був неоднорідним. Він сформувався за участі носіїв «салтівського» (аланського) та «зливкінського» (протоболгарського) краніологічних типів. Крім того, в цьому процесі могли брати участь й південні групи давньоруської людності<sup>40</sup>.

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Запорукою його вирішення є антропологічні відмінності між середньовічними германцями та східними слов'янами: пересічний германець характеризувався трохи нижчою черепною

---

35 Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 221.

36 Козловский А. О. Историко-культурный розвиток... — С. 174–175.

37 Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (6 — начало 13 вв.). — К., 1997. — С. 171–172.

38 Литвинова Л. В. Население Нижнего Поднепровья XIII–XIV (по материалам могильника Мамай Сурка // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — 371 с.

39 Кондукторова Т. С. Антропологические материалы из средневекового Каменского могильника // Советская антропология. — 1957. — Т. 1. — С. 55–59.

40 Там же. — С. 59.

**Таблиця 2**  
Порівняльна характеристика слов'янських крніологічних серій із Василівського могильника і некрополі карпатського регіону\*

Ознака	Серія			Мощова			Олпешя			Мушешя			
	Василів XII	Дойна, Трап XII-XVI ст.	Вербинора, Турну — Северин XII-XVI ст.	Василів XII	Дойна, Трап XII-XVI ст.	Вербинора, Турну — Северин XII-XVI ст.	Мощова	Олпешя	Мушешя	Страудепти I та II, Брагаліру-Змлічча, Кокоши XIV-XVI ст.	Мощова	Олпешя	Мушешя
8:1 Черешній покажчик	1	75,7	6	83,4	57	78,6	3	78,4	3	78,4	3	78,4	3
45. Виліцевий діаметр	8	132,2	12	132,3	38	130,8	37	132,2	37	132,2	37	132,2	37
54:55 Носовий покажчик	7	48,8	13	47,7	40	47,1	39	49,1	39	49,1	39	49,1	39
52:51a Орбітний покажчик (від d.)	7	82,4	14	82,6	44	80,0	36	82,2	36	82,2	36	82,2	36

**Таблиця 3**

Середні значення провідних крніологічних ознак давньоруської людності Середньої Наддніпряниці та кочовиків підденноруських степів

Ознака	Населення Поросся			Населення Переяславщини			Населення Чершівщини			Кочовики X-XII ст.		
	Зівячч, 1967; Покас, 1985			Алексєєва, 1973			Дебєц, 1948					
	N	M	N	N	M	N	M	N	M	N	M	N
1. Поздовжній діаметр	64	183,4	85	186,6	32	183,3	35	181,3	35	181,3	35	181,3
8. Поперечний діаметр	60	141,5	84	138,3	29	137,3	35	150,5	35	150,5	35	150,5
8:1 Черешній покажчик	58	76,4	82	74,7	28	74,7	35	83,2	35	83,2	35	83,2
17. Висотний діаметр від ва.	48	134,4	80	134,9	31	135,9	20	134,2	20	134,2	20	134,2
45. Діаметр виліть	38	130,5	69	132,5	22	130,9	29	141,1	29	141,1	29	141,1
48. Верхня висота обличчя	49	68,7	79	69,8	28	68,5	32	73,8	32	73,8	32	73,8
48:45 Верхньоліцьовий покажчик	37	52,7	68	52,9	20	52,3	25	53,1	25	53,1	25	53,1
54:45 Носовий покажчик	—	—	82	50,0	28	51,1	13	46,2	13	46,2	13	46,2
77 Назомалярний кут	40	138,5	42	137,5	23	138,2	—	—	—	—	—	—
Zm Знго-максиллярний кут	41	126,2	33	128,1	17	125,3	—	—	—	—	—	—
78 Загальний кут обличчя	40	84,0	63	84,3	23	83,0	25	86,3	25	86,3	25	86,3
75 (1) Кут вищипання носа	30	29,4	53	28,7	12	28,2	24	31,9	24	31,9	24	31,9

\* Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф., Вєлєканова М. С., Браєлєпський могильник X-XI вв. — Кишинєв, 1984, с. 95.

кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин<sup>41</sup>.

Особливої уваги стосовно порушеної проблематики заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідки походить багато варязьких речей. Черепи з нього характеризуються мезодоліхокранією, дуже вузьким, середньої висоти обличчям, помірним виступанням носа. На думку дослідниці шестовицьких черепів Г. П. Зіневич, вони репрезентують слов'янську групу, найімовірніше, локальну групу сіверян<sup>42</sup>. З цим можна було б погодитись, якщо не брати до уваги відносно низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії — ознак, що вказують на наявність германського морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, Т. І. Алексеева зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис»<sup>43</sup>, хоча і не висловлює міркувань з приводу їхньої «питомої ваги».

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладоги, норманське походження якої не викликає сумнівів, С. Л. Санкіна та О. Г. Козінцев залучили для порівняння з нею 38 вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, включаючи й шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладоги та Шестовиці, основу яких складає поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами<sup>44</sup>. Наочним підтвердженням цього висновку є дендрограма, побудована на підставі кластерного аналізу матриці відстаней Махаланобіса, для розрахунку яких залучались поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної кришки, найменша ширина лоба, вилицевий діаметр, розміри носа та орбіти. Так, шестовицька вибірка опинилась в одному кластері з населенням Старої Ладоги, середньовічними лівами, британцями, шведами, ісландцями, норвежцями та ірландцями (рис. 5). Отже, норманський (германський) компонент все ж відіграв істотну роль у формуванні даної групи.

Т. І. Алексеева зробила спробу визначити його наявність ще в двох серіях давньоруського часу — з чернігівських та київських некрополів, і в обох випадках отримала негативні результати. Прикметно, що сумарна київська серія більше, ніж інші давньоруські вибірки Східної Європи, відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, «...жодних слідів (варягів — автор) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено»<sup>45</sup>.

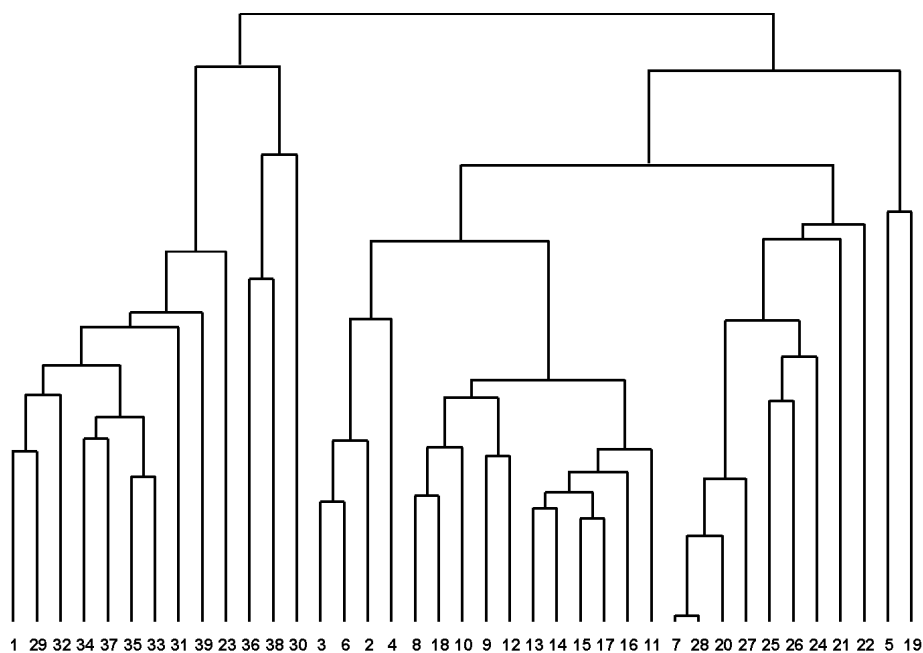
41 Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян... — С. 257.

42 Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1961. — Вып. 2. — С. 47.

43 Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян... — С. 267.

44 Санкіна С. Л., Козінцев А. Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — Вып. 1. — С. 103.

45 Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян... — С. 267.



**Рис. 5.** Результати кластерного аналізу матриці відстаней Махаланобіса ( $D^2$ ) між середньовічними групами Європи (за С. Л. Санкіною і О. Г. Козінцевим, 1995)

1 — Стара Ладога XI–XII ст.; 1a — Стара Ладога (глибокі поховання) XI–XII ст.; 1б — Стара Ладога (неглибокі поховання) XI–XII ст.; 2 — Псков XIV–XVI ст.; 3 — Славенка XIII–XIV ст.; 4 — Раглиці XIV–XVI ст.; 5 — Приладожжя XI–XIII ст.; 6 — Конезер'я XIII–XIV ст.; 7 — Удрай XI–XIV ст.; 8 — Ожогоіно XIII–XIV ст.; 9 — Рутлиці XIII–XV ст.; 10 — Волосово XII–XV ст.; 11 — Волгово XIII–XIV ст.; 12 — Плещевці XIII–XIV ст.; 13 — Беседа XII–XIV ст.; 14 — Калитіно та ін. XII–XIII ст.; 15 — Артюшкіно та ін. XII–XIII ст.; 16 — Борниці та ін. XII–XIII ст.; 17 — Нов. Заріччя та ін. XII–XIII ст.; 18 — Гатчина XII–XIV ст.; 19 — Ольгин Хрест XI–XIII ст.; 20 — Смоленськ XII–XIII ст.; 21 — кривичі полоцькі X–XII ст.; 22 — кривичі смоленські X–XII ст.; 23 — Шестовиця IX–X ст.; 24 — ободрити X–XII ст.; 25 — поморяни X–XII ст.; 26 — поляни (польські) X–XII ст.; 27 — латгали X–XII ст.; 28 — сели X–XII ст.; 29 — ліві X–XII ст.; 30 — ести XI–XIII ст.; 31 — Норвегія (залізний вік); 32 — Британія (залізний вік); 33 — Середня Швеція (Вестерхус) XII–XIV ст.; 34 — Швеція X–XIII ст.; 35 — Данія VI–VIII ст.; 36 — Ісландія 1 (епоха вікінгів); 37 — Ісландія 2 (XI–XII ст.); 38 — Германия (рядові могили) VI–VIII ст.; 39 — Ірландія VI–VIII ст.

Присутність варягів в князівських дружинах безперечна — вона засвідчена численними писемними джерелами. Та й в зовнішності деяких київських князів (наприклад, Ярослава Мудрого) відзначені деякі риси їхніх скандинавських пращурів<sup>46</sup>. Однак, за підрахунками П. П. Толочка, поховання варягів та їхніх родичів на київському некрополі складали лише 3–3,5 % від їхньої загальної кількості<sup>47</sup>. Природно, що за таких умов виявити скандинавську (північноєвропейську) домішку в сумарній серії практично неможливо.

46 Герасимов М. М. Основы восстановления лица по черепу. — М., 1949.

Загалом, антропологічний склад населення південноруських земель склався в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так, частково, і неслов'янського походження. В ньому знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України і за її межами впродовж тисячоліть.

---

47 Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 117.